

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ
ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ

Μετάφραση
Ερμηνευτικά και πραγματολογικά σχόλια

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ : ΓΙΑΚΟΥΜΗ ΟΛΓΑ

ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ

A. ΠΡΟΟΙΜΙΟ (κεφ. 35) : Ο Περικλής αμφιβάλλει για τη σκοπιμότητα των επιταφίων, ωστόσο δηλώνει ότι θα τηρήσει το πατροπαράδοτο έθιμο.

B. ΠΡΟΘΕΣΗ- ΘΕΜΑ- ΥΠΟΘΕΣΗ

➤ **ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ** (κεφ. 36-41)

- έπαινος των προγόνων και των πατέρων (κεφ. 36, 1-2)
- της σύγχρονης γενιάς (κεφ.36,3)
- έπαινος της πολιτείας και των τρόπων ζωής των Αθηναίων(κεφ.37-41)

➤ **ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ**

- έπαινος των νεκρών, προτροπή στους επιζώντες [κεφ. 42-43]

➤ **ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ**

- παραμυθία (παρηγοριά) και παράίνεση στους γονείς των νεκρών, προτροπή στα παιδιά, αδελφούς και στις χήρες των νεκρών [κεφ.44-45]

Γ. ΕΠΙΛΟΓΟΣ (κεφ. 46)

Α. ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Κεφ. 35. Η γνώμη του Περικλή για τις δυσκολίες της εκφώνησης του επιταφίου λόγου

Ερμηνευτικά-πραγματολογικά σχόλια

Οι περισσότεροι απ' όσους έχουν μιλήσει ως τώρα: εδώ ο Περικλής αναφέρεται σε ρήτορες που εκφώνησαν επιτάφια λόγους σε ανάλογες περιστάσεις. Είναι άγνωστο σε μας ποιοι είναι αυτοί. Γνωρίζουμε μόνο ότι ο ίδιος ο Περικλής εκφώνησε το 440 π.Χ. για τους Αθηναίους που έπεσαν στο Σαμιακό πόλεμο επιτάφιο λόγο, του οποίου όμως το περιεχόμενο δε μας παραδόθηκε. Έτσι, όλοι οι επιτάφιοι λόγοι που σώθηκαν είναι μεταγενέστεροι του Επιταφίου του Περικλή.

τον νομοθέτη που συμπλήρωσε τη συνηθισμένη τελετή: δεν είμαστε βέβαιοι πότε και ποιος πρόσθεσε τον επιτάφιο λόγο στο τυπικό της δημόσια ταφής των νεκρών του πολέμου. Αρχαίες μαρτυρίες θεωρούν ότι ο Σόλωνας καθιέρωσε το θεσμό, ενώ ο Διόδωρος ο Σικελιώτης αναφέρει ότι η προσθήκη είχε γίνει από το δήμο των Αθηναίων την εποχή των Περσικών πολέμων. Αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι σε κανέναν από τους επιτάφιας που μας σώθηκαν δε γίνεται τιμητική αναφορά στον εισηγητή του επιταφίου λόγου.

Εγώ θα ήμουν της γνώμης: στο σημείο αυτό ο Περικλής αμφισβητεί τη χρησιμότητα του επιταφίου λόγου θεωρώντας ως αρκετές τις έμπρακτες εκδηλώσεις. Την άποψή του αυτή όμως δεν την προβάλλει απόλυτα και κατηγορηματικά, αλλά μιλώντας με μετριοπάθεια υποτάσσεται στην παράδοση.

Για άντρες που αποδείχτηκαν γενναίοι με έργα, με έργα να τους αποδίδονται και οι τιμές: το πρώτο «με έργα» αναφέρεται στην πολεμική δράση και την επίδειξη γενναιότητας των νεκρών, ενώ το δεύτερο «με έργα» αναφέρεται στις έμπρακτες εκδηλώσεις της πολιτείας για να τιμηθούν οι «πесόντες». Αυτές είναι : α) η ταφή με δημόσια δαπάνη που περιλαμβάνει την έκθεση των οστών σε δημόσιο χώρο, την προσφορά κτερισμάτων, την πάνδημη εκφορά, την απόθεση στον Κεραμεικό, τον ενταφιασμό και το θρήνο, β) η τέλεση γυμνικών αγώνων, γ) η ανάληψη από την πολιτεία της προστασίας και εκπαίδευσης των παιδιών των νεκρών ως τη συμπλήρωση των 18 τους χρόνων.

Και όχι να κρέμεται η αναγνώριση...μπορεί και κατώτερος: Ο Περικλής εκφράζει τις επιφυλάξεις τους σχετικά με την αποτελεσματικότητα του επιταφίου λόγου και τις αιτιολογεί διατυπώνοντας το εξής επιχείρημα :η απόδοση των τιμών με λόγια είναι κάτι αβέβαιο, γιατί εξαρτάται από την ικανότητα ενός και μόνο ρήτορα.

Γιατί είναι δύσκολο...ότι λέει την αλήθεια: η άποψη αυτή φαίνεται να ακολουθεί το τυπικό του προοιμίου των επιτάφιων λόγων, σύμφωνα με το οποίο οι ρήτορες παρουσιάζουν τη δυσκολία που αντιμετωπίζουν να εξυμνήσουν λαμπρά έργα με λόγια. Με αυτόν τον τρόπο επιδιώκουν να εξασφαλίσουν από την αρχή του λόγου τους την επιείκεια των ακροατών και να κεντρίσουν τον ενδιαφέρον τους. Όμως ο Περικλής γρήγορα καινοτομεί και στρέφεται σε διαφορετική κατεύθυνση. Εκείνο που τον προβληματίζει περισσότερο είναι ένας άλλος παράγοντας, που κάνει δύσκολη την τήρηση του μέτρου, την τοποθέτηση δηλαδή των πράξεων στις αληθινές τους διαστάσεις.

Κι αυτό, γιατί ο ακροατής...τη δική του δύναμη: ο Περικλής θεωρεί αντικειμενική δυσκολία όχι τόσο την προσαρμογή του λόγου του στα έργα των νεκρών όσο το να ανταποκριθεί στις προσδοκίες και στις διαθέσεις των νεκρών. Η δυσκολία λοιπόν του μετρίως εἰπεῖν ἐγκείται στη φύση των ακροατών, τους οποίους διαιρεί σε αυτούς που γνωρίζουν καλά τα γεγονότα και σε αυτούς που δεν τα γνωρίζουν καλά. Οι πρώτοι καθώς έχουν προσωπική πείρα ή άμεση γνώση για τα γεγονότα, γίνονται ευνοϊκοί ακροατές, δηλαδή είναι διατεθειμένοι να ακούσουν για τα γεγονότα έπαινο ανάλογο αυτών που γνωρίζουν και επιθυμούν. Οι ακροατές αυτής της κατηγορίας προβληματίζουν το ρήτορα γιατί ίσως εκείνοι θεωρήσουν ότι δεν εξυμνούνται επαρκώς τα έργα των νεκρών. Αντίθετα, αυτοί που δεν έχουν προσωπική πείρα των γεγονότων θεωρούν υπερβολικούς τους επαίνους για έργα που υπερβαίνουν τις δικές του δυνάμεις. Η δυσπιστία τους απορρέει από το φθόνο, εξαιτίας του οποίου ανέχονται να ακούσουν επαίνους για τους άλλους μόνο μέχρι το σημείο που πιστεύουν ότι μπορούν και οι ίδιοι να πραγματοποιήσουν κάτι από όσα άκουσαν. Αν όμως ξεπεράσουν οι έπαινοι αυτό το όριο, τότε αισθάνονται μειωμένοι και ο φθόνος υπονομεύει την πίστη τους σε όσα ακούν.

Ωστόσο, άπειροι και ανίδεοι δε μπορεί να ήταν οι ακροατές του Περικλή. Οι περισσότεροι ερευνητές υποστηρίζουν ότι το πραγματικό ακροατήριο είναι η μικρόψυχη και δύσπιστη γενιά του 404 π.Χ. Σύμφωνα με τον Κακριδή είναι η επόμενη γενιά που ζει τις συνέπειες της ήττας. Και από τη γενιά αυτή ένα μεγάλο μέρος της έχει αρχίσει να αμφιβάλλει, όχι μόνο για την πολιτική του Περικλή στην αρχή του πολέμου αλλά και για την αξία του αθηναϊκού πολιτισμού, όπως τον δημιούργησαν οι πιο παλιές γενιές.

Αλλά, επειδή οι παλιότεροι...του καθενός σας: ο Περικλής συγκαταβατικά υποχωρεί στο έθιμο της εκφώνησης του επιταφίου λόγου, παρά την προσωπική του αντίθεση που αναφέρθηκε παραπάνω, και συμμορφώνεται με το νόμο της πολιτείας και την αντίληψη της αθηναϊκής σύμφωνα με την οποία ο επαινετικός λόγος στολίζει και συμπληρώνει τις ανθρώπινες πράξεις. Εξάλλου και ο ίδιος ο Περικλής

διέθετε κατά κοινή ομολογία ρητορική δεινότητα με την οποία θα μπορούσε να αναδείξει το έργο των νεκρών. Κατά συνέπεια, οι επιφυλάξεις του Περικλή είναι καλό να εκληφθούν ως ρητορικό τέχνασμα με το οποίο πετυχαίνει :

α) να κερδίσει την προσοχή των ακροατών

β) να εξάρει την ανδρεία των νεκρών

γ) να εξασφαλίσει την εύνοια των ακροατών τονίζοντας τις δυσκολίες του εγχειρήματος που ανέλαβε και

δ) να προϋδεάσει τους ακροατές για έναν επιτάφιο λόγο , ο οποίος θα κινηθεί έξω από το καθιερωμένο και τυπικό πλαίσιο των εγκωμιαστικών λόγων.

Ανάλυση ιδεών- νοημάτων

Με το κεφάλαιο 35, λοιπόν, αρχίζει ο επιτάφιος που είναι ο μεγαλύτερος έπαινος της αθηναϊκής δημοκρατίας, αλλά και του αρχαίου πολιτικού, του Περικλή, τον οποίο θαύμαζε ο Θουκυδίδης και σε πολλά μέρη της ιστορίας του πλέκει το εγκώμιό του. Έτσι, στο κεφάλαιο αυτό τονίζονται ιδιαίτερα :

α) η υποχρέωση μιας δημοκρατικής πολιτείας να τιμά τους νεκρούς του πολέμου όχι με επιτάφιους λόγους, αλλά με έργα, όπως και εκείνοι έκαναν με τη θυσία τους έμπρακτη προσφορά στην πατρίδα, β) η υποχρέωση προσήλωσης και υπακοής στους νόμους και τα έθιμα της πατρίδας από όλους τους πολίτες και μάλιστα από τον ίδιο τον Περικλή, που παρά την αμφιβολία του για τη χρησιμότητα των επιτάφιων λόγων, πειθαρχώντας στο νόμο, θα εκφωνήσει τον καθιερωμένο λόγο. Αυτή η πειθαρχία του πρώτου πολίτη της Αθήνας είναι μια πρώτη απόδειξη της δημοκρατικής του ευαισθησίας, αλλά και παράλληλα παράδειγμα για μίμηση κάθε πολίτη μιας δημοκρατούμενης πολιτείας.

Β. ΘΕΜΑ Η' ΠΡΟΘΕΣΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

Κεφ. 36 Σύντομο εγκώμιο των προγόνων, των πατέρων και της σύγχρονης γενιάς. Κεντρική ιδέα του λόγου

Ερμηνευτικά και πραγματολογικά σχόλια

ἄρξομαι δέ ἀπό τῶν προγόνων πρῶτον : ὅλοι οι επιτάφιοι λόγοι, πριν υμνήσουν την ανδρεία των προκειμένων νεκρών, αναφέρονται πρώτα στους προγόνους, δηλαδή από τους μυθικούς χρόνους ως την εποχή των Μηδικών πολέμων (479 π.Χ.) , θεωρώντας ότι η θυσία των προγόνων αποτελεί απόληξη μιας παλαιότατης παράδοσης και αποδεικνύει την ιστορική συνέχεια των Αθηναίων.

δίκαιον γάρ αὐτοῖς ...δίδοσθαι : το «δίκαιον» φανερώνει το δικαίωμα που έχουν οι πρόγονοι , εξαιτίας του λαμπρού τους έργου, να τιμούνται από τους απογόνους, ενώ το «πρέπον» είναι το καθήκον των απογόνων απέναντι στους προγόνους που πηγάζει από τη συναίσθηση του χρέους να αποδίδεται σε αυτούς πρώτα η τομή της μνημόνευσης.

τήν γάρ χώραν...παρέδωσαν : με τη φράση αυτή αιτιολογείται το γιατί είναι « δίκαιον» και «πρέπον» να μνημονεύονται πρώτα οι πρόγονοι. Αυτοί αξίζει να τιμούνται επειδή, καθώς διαδεχόταν η μια γενιά την άλλη, κατοικούσαν οι ίδιοι τη χώρα τους και την παρέδωσαν με τη γενναιότητά τους στις επερχόμενες γενιές ελεύθερη. Εδώ, αξίζει να σημειώσουμε ότι οι Αθηναίοι υπερηφανεύονταν ότι δεν ήταν μιγάδες αλλά αυτόχθονες, γηγενείς (παρά την ιστορική πραγματικότητα για την Ιωνική τους καταγωγή) σε αντίθεση με τους υπόλοιπους Έλληνες και κυρίως τους Σπαρτιάτες που εγκαταστάθηκαν στη χώρα τους μετά από πολλές περιπλανήσεις. Η αυτοχθονία αυτή των Αθηναίων μνημονεύεται σε όλους τους σωζόμενους επιταφίους λόγους και αποτελεί κολακευτικό εγκώμιο που τόνιζε τη φυλετική τους γνησιότητα.

Τέλος, μέσα από τη φράση «δί' αρετήν» ο Θουκυδίδης επιγραμματικά συμπυκνώνει όλο το προγονικό μεγαλείο

Και εκείνοι τε...οι πατέρες ημών : όπως στους προγόνους χρωστάει η πόλη την ελευθερία της έτσι και στους πατέρες χρωστάει τη δημιουργία της ηγεμονίας της. Λέγοντας «πατέρες» αναφέρεται σ' αυτούς που έζησαν από το τέλος των Περσικών πολέμων ως τη μάχη της Κορώνειας το 446 π.Χ., περίοδο κατά την οποία έδρασαν εξέχοντες πολιτικοί όπως ο Αριστείδης, ο Κίμων, ο Τολμίδης κ.α. Αυτοί οργάνωσαν τη Δηλιακή συμμαχία και ανέπτυξαν τη δύναμη της πόλης, ώστε να γίνει ηγεμονική. Τη δεύτερη αυτή γενιά των πατέρων αξιολογώντας την ο Θουκυδίδης τη θεωρεί ανώτερη από την πρώτη, δηλαδή των προγόνων.

κτησάμενοι γάρ...προσκατέλιπον : επεξηγείται γιατί οι πατέρες είναι άξιοι μεγαλύτερου επαίνου από τους προγόνους:

α) φάνηκαν αντάξιοι κληρονόμοι του προγονικού έργου

β) επιπλέον των όσων κληρονόμησαν έθεσαν τις βάσεις της δημιουργίας της Αθηναϊκής Συμμαχίας και της αναγνώρισης του ηγετικού ρόλου της Αθήνας

γ) όλα αυτά τα δημιούργησαν με κόπους και αγώνες και τα διατήρησαν ώστε να τα παραδώσουν στην παρούσα γενιά.

τά δέ πλείω αυτής...επεύξησαμεν : έρχεται τώρα ο Περικλής στη δική του γενιά , ολοκληρώνοντας έτσι τη διάκριση των Αθηναίων σε τρεις γενιές, άνισες χρονικά, κατά τις οποίες συντελέστηκε το μεγαλείο της Αθήνας.

Λέγοντας ότι οι σύγχρονοι ανέπτυξαν τους περισσότερους τομείς της πόλης δεν αναφέρεται στην επέκταση των ορίων της Αθηναϊκής Επικράτειας , αλλά στην εσωτερική οργάνωση Αθηναϊκής ηγεμονίας, την εμπέδωση της κυριαρχίας της πόλης πάνω στους συμμάχους και τη βελτίωση των δημοκρατικών διαδικασιών και θεσμών, πράγματα για τα οποία ο ίδιος ο Περικλής υπήρξε βασικός συντελεστής.

καί την πόλιν τοις πασι...αυταρκεστάτην : αυτάρκεια δεν εννοείται η ικανότητα της Αθήνας να παράγει όλα τα αγαθά, αφού μάλιστα είναι γνωστό ότι εισήγαγε πολλά προϊόντα μεταφέροντάς τα από όλα τα μέρη του κόσμου, αλλά η δυνατότητα που είχε στον οικονομικό, εμπορικό και στρατιωτικό τομέα να ικανοποιήσει όλες τις ανάγκες της με όλα τα μέσα, δηλαδή με στρατό, πλοία, χρήματα, οχυρωματικά έργα κλπ. σε περιόδους ειρήνης και πολέμου.

ων εγώ τά μέν ... εάσω : με το «ων» ο συγγραφέας αναφέρεται στις δύο τελευταίες ή και στις τρεις γενιές δηλ. τους προγόνους , τους πατέρες και τους συγχρόνους , αφού όλοι μαζί συντέλεσαν στο μεγαλείο της πόλης. Ο Περικλής καινοτομεί σε αυτό το σημείο αποφεύγοντας τη συνήθεια των ρητόρων να αναφέρονται στους επιτάφιους λόγους στα προηγούμενα μυθικά και ιστορικά κατορθώματα και εστιάζει την προσοχή του ακροατή στα αίτια και στους παράγοντες που οδήγησαν την Αθήνα σε αυτό το σημείο ακμής. Τα πολεμικά αυτά έργα είναι : οι Περσικοί πόλεμοι, η αποστασία της Νάξου, ο πόλεμος στη Θάσο, την Κόρινθο, την Επίδαυρο, την Αίγινα, τη Βοιωτία, την Εύβοια και τη Σάμο.

Με την πρόφαση , λοιπόν, ότι οι ακροατές του είναι γνώστες των γεγονότων, αντιπαρέρχεται το παρελθόν για τους εξής λόγους :

α) η οικογένεια του Περικλή δεν είχε να παρουσιάσει πολεμικά κατορθώματα ανάλογα της οικογένειας του πολιτικού του αντιπάλου Κίμωνα

β) ο Θουκυδίδης ως ορθολογιστής ιστορικός δεν εκτιμά τη μυθική παράδοση

γ) ήδη πολλά από αυτά τα πολεμικά κατορθώματα αποτέλεσαν αντικείμενο εξιστόρησης του Ηροδότου και τα είχε εξιστορήσει και ο ίδιος ο ιστορικός συνοπτικά στο Α' βιβλίο της συγγραφής του, που γι' αυτό το λόγο ονομάστηκε Αρχαιολογία.

δ) Κύρια επιδίωξή του Θουκυδίδη είναι να προβάλει το έργο των συγχρόνων του Περικλή. Το έργο αυτής της γενιάς δεν είχε βέβαια να επιδείξει θαυμαστά πολεμικά γεγονότα, όπως τα Μηδικά, ήταν όμως μια συνεχής δράση για οικονομική πρόοδο, κυριαρχία και πολιτισμό. Με τον τρόπο αυτό το μεγαλείο της Αθήνας αποκτά διαστάσεις μύθου και παρουσιάζεται στα μάτια της γενιάς του 404 π.Χ. που είναι καταπτοημένη από τη δραματική ήττα και τη συντριβή της Αθηναϊκής ηγεμονίας.

από δέ οίας δέ επιτηδεύσεως : επιτηδεύσεις είναι οι γενικές αρχές, τα ιδεώδη που διαμορφώνουν τη νοοτροπία των Αθηναίων στο δημόσιο και ιδιωτικό βίο.

και μεθ' οίας πολιτείας : πολιτεία είναι οι πολιτειακοί θεσμοί, το πολίτευμα, οι κανόνες που διέπουν τη λειτουργία της δημόσιας ζωής.

καί τρόπων εξ' οίων : τρόποι είναι ο χαρακτήρας, το ήθος, η διαγωγή των πολιτών όπως εκδηλώνονται στις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους ως άτομα και μέλη ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου.

Η επιτήδευση, η πολιτεία και οι τρόποι υπήρξαν το μέσον κατά το ρήτορα, με το οποίο επιτεύχθηκε το μεγαλείο της πόλης. Μολονότι έπαιζαν ρόλο βασικό σε όλη την ιστορική ζωή της Αθήνας, ωστόσο η οριστική τους διαμόρφωση και αποκρυστάλλωση έγινε την εποχή του Περικλή. Είναι φανερό λοιπόν ότι ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο ο Θουκυδίδης προσανατολίζει το λόγο του προς αυτά τα στοιχεία, είναι ότι αυτά έχουν άμεση σχέση με τη δική του εποχή.

Από τους τρεις αυτούς παράγοντες, η επιτήδευση και το πολίτευμα αποτελούν τις ιδεολογικές και πολιτικές προϋποθέσεις για να καλλιεργηθούν σωστά οι τρόποι. Οι Αθηναίοι θεωρούσαν καθήκον της πόλης και συγχρόνως αποκλειστικό της δικαίωμα να δίνει ιδιαίτερες κατευθύνσεις και να διαμορφώνει το περιβάλλον εκείνο, μέσα στο οποίο διαπαιδαγωγείται ο πολίτης. Αυτή ορίζει την ιδεολογία, μέσω του πολιτεύματος φυσικά, και επιβάλλει το δημοκρατικό πολίτευμα ως κορυφαία έκφραση της ιδεολογίας. Μέσα σε αυτό το κλίμα πνευματικής έξαρσης και πολιτικής ωριμότητας ο Αθηναίος θα αναπτύξει τον ξεχωριστό τρόπο σκέψης του. Ο ρήτορας θα αφιερώσει το μεγαλύτερο μέρος του λόγου (κεφ. 37-41) στους τρόπους του Αθηναίου πολίτη. Αυτό είναι το στοιχείο για το οποίο η Αθήνα καυχιέται περισσότερο. Είναι γεγονός ότι οι Αθηναίοι είχαν διαμορφώσει έναν εντελώς ξεχωριστό χαρακτήρα και είχαν να επιδείξουν αυτό που σήμερα θα το ορίζαμε ως ποιότητα ζωής.

Μετάφραση

Έχουμε δηλαδή πολίτευμα που δε μιμείται τους νόμους των άλλων, αλλά αντίθετα περισσότερο εμείς οι ίδιοι είμαστε παράδειγμα σε μερικούς παρά μιμητές άλλων. Και ως προς το όνομα, επειδή η εξουσία δε βρίσκεται στα χέρια των ολιγαρχικών αλλά της πλειοψηφίας, έχει αποκληθεί δημοκρατία. Απέναντι όμως στους νόμους ως προς τις ιδιωτικές διαφορές όλοι έχουμε τα ίδια δικαιώματα, για την προσωπική του όμως επιβολή (μέσα στην πολιτεία) ο καθένας ανάλογα με την πρόοδό του σε κάποιο τομέα, όχι πιο πολύ από τη σειρά (ή από την κοινωνική τάξη) όσο για την προσωπική του ικανότητα προτιμάται στα δημόσια αξιώματα, ούτε πάλι, αν κάποιος είναι φτωχός, ενώ μπορεί να προσφέρει κάτι καλό στην πόλη, εξαιτίας της ασημότητας της κοινωνικής θέσης του εμποδίζεται. Η ελευθερία διέπει τις σχέσεις με την πολιτεία και στις καθημερινές μας απασχολήσεις είμαστε απαλλαγμένοι από καχυποψία μεταξύ μας, χωρίς να αγανακτούμε με το γείτονά μας, αν κάνει κάτι, όπως του αρέσει, ούτε παίρνουμε το ύφος πειραγμένου, πράγμα που δε βλάπτει, είναι όμως είναι δυσάρεστο. Και ενώ στις ιδιωτικές μας σχέσεις δεν ενοχλούμε ο ένας τον άλλο, στα δημόσια δεν παρανομούμε κυρίως από εσωτερικό σεβασμό, υπακούοντας σε αυτούς που κάθε φορά διοικούν την πόλη και στους νόμους, και κυρίως σε αυτούς που ισχύουν για την προστασία αυτών που αδικούνται, και σε όσους, αν και είναι άγραφοι, προκαλούν αναμφισβήτητη ντροπή.

Ερμηνευτικά-πραγματολογικά σχόλια

χρώμεθα γάρ πολιτεία...νόμους : εδώ προβάλλεται η πρωτοτυπία του πολιτεύματος των Αθηναίων, για την οποία περηφανεύονταν όπως και για την αυτοχθονία τους. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, στο σημείο αυτό γίνεται υπαινιγμός για το πολίτευμα της Σπάρτης, το οποίο ο Λυκούργος είχε αντιγράψει από την Κρήτη (όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος). Αντίθετα, άλλοι υποστηρίζουν ότι εδώ δεν υπάρχει τέτοια πρόθεση. Και αυτό γιατί το πολίτευμα της Σπάρτης είχε καθιερωθεί εδώ και 400 χρόνια χωρίς να έχει μεταβληθεί καθόλου. Εξάλλου και οι ίδιοι οι Σπαρτιάτες περηφανεύονταν ότι το πολίτευμά τους ήταν μοναδικό στον ελληνικό χώρο.

παράδειγμα δέ μάλλον...έτερους : άλλες ελληνικές πόλεις που ακολουθούσαν το πολιτειακό σύστημα της Αθήνας και μιμήθηκαν τους νόμους της ήταν το Άργος, η Ήλιδα, η Κυρήνη, οι Συρακούσες, πολλές ιωνικές πόλεις της Μ. Ασίας κ.α.

καί ὄνομα μέν...κέκληται : εδώ ο Περικλής προσδιορίζει το είδος της αθηναϊκού πολιτεύματος, το οποίο χαρακτηρίζει δημοκρατία (< δῆμος και κράτος=εξουσία) Πρόκειται, για ένα πολιτειακό σύστημα, που στηρίζεται στους «πλείονας» και όχι στους «ολίγους». Οι «ολίγοι» ήταν οι αριστοκράτες, οι ευγενείς, οι οικονομικά ισχυροί, από τους οποίους αφαιρέθηκε η εξουσία έπειτα από σκληρούς αγώνες. Αντίθετα, οι «πλείονες» ήταν η πλειοψηφία, το πολυάριθμο σώμα των ελεύθερων και παραγωγικών πολιτών, χωρίς να ισχύουν οι αποκλεισμοί των φτωχών και ασήμαντων κοινωνικά, όπως συνέβαινε στο παρελθόν. Ωστόσο, η απόλυτη ισότητα δεν είναι κάτι που εφαρμόζεται, αλλά ούτε και επιδιώκεται από το δημοκρατικό πολίτευμα.

μέτεστι δέ...τό ἴσον : ο Περικλής παρουσιάζοντας την Αθηναϊκή δημοκρατία στην τέλεια μορφή της καθορίζει τις βασικές αρχές λειτουργίας της και αναφέρεται αρχικά στην ισονομία ή ισοπολιτεία. Σύμφωνα με αυτή όλοι οι πολίτες είναι ίσοι απέναντι στους νόμους, ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση ή την οικονομική τους κατάσταση.

κατά δέ τήν ἀξίωσιν...εὐδοκιμεῖ: η ουσία της Αθηναϊκής δημοκρατίας συνοψίζεται στην αξιοκρατία, που αποτελεί το πιο ουσιαστικό γνώρισμα του αθηναϊκού δημοκρατικού πολιτεύματος. Καταργείται έτσι η προνομιακή κυριαρχία των λίγων και εξασφαλίζεται η ανάδειξη των ικανών στα δημόσια αξιώματα, ανεξάρτητα από κοινωνικές τάξεις, δίνοντας προτεραιότητα στο προσωπικό κύρος και τις ατομικές δυνατότητες.

ἐπ' ἀρετῆς : πρόκειται για την προσωπική αξία και ικανότητα του πολίτη που αποτελεί κριτήριο για την ανάδειξη και επιβολή του στα δημόσια αξιώματα. Αποτελεί την ουσία της ισοπολιτείας της Αθηναϊκής δημοκρατίας, που επιτρέπει σε όλες τις κοινωνικές τάξεις των ελεύθερων πολιτών να προβάλλουν ό,τι καλύτερο διαθέτουν. Έτσι αυτή η αρετή δεν καθορίζεται από την καταγωγή ή τον πλούτο. Η οικονομική κατάσταση του πολίτη δεν αποτελεί εμπόδιο για την άσκηση αξιώματος ούτε μέσο για την επιλογή του. Στην Αθηναϊκή δημοκρατία μόνο η προσωπική ικανότητα καταξιώνεται και αναγνωρίζεται, ισχύει δηλαδή ο νόμος των ίσων ευκαιριών.

ελευθέρως δέ...υποψίαν : άλλη βασική αρχή της αθηναϊκής πολιτείας είναι η ελευθερία στο δημόσιο και ιδιωτικό βίο. Οι πολίτες επιδίδονται στα επαγγέλματά τους απαλλαγμένοι από την καχυποψία και την αλληλοὑπονόμευση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη συλλογική ευημερία και την κοινωνική γαλήνη.

Οἱ δι' ὁργῆς...προστιθέμενοι: ο κάθε πολίτης έχει το δικαίωμα στον ιδιωτικό του βίο να κάνει ό,τι τον ευχαριστεί. . Οι συμπολίτες του δε δυσανασχετούν γι' αυτό, ούτε παίρνουν το ὑφος πειραγμένου, πράγμα που δε βλάπτει, αλλά είναι ενοχλητικό.

Τρία είναι τα επιχειρήματα που προβάλλει ο Περικλής για να τονίσει την ελευθερία που απολαμβάνουν οι Αθηναίοι και που διέπει τις διαπροσωπικές τους σχέσεις : α) είναι απαλλαγμένοι από την αμοιβαία καχυποψία στις καθημερινές ασχολίες, β) δεν οργίζεται ο ένας εναντίον του άλλου, όταν κάνει κάτι που τον ευχαριστεί, γ) δεν παίρνουν ύφος πειραγμένου για τις ενέργειες του άλλου πράγμα βέβαια που δεν επιφέρει καμία τιμωρία, είναι όμως ενοχλητικό. Αυτή η ανεμπόδιστη έκφραση της προσωπικότητας των πολιτών, η αδελφικότητα και η ανεκτικότητα αποτελούν σημάδια ενός ανώτερου πολιτισμού. Πιθανότατα να γίνεται κάποιος υπαινιγμός για τη Σπάρτη, στην οποία ο κοινωνικός καταναγκασμός ήταν έντονος. Οι Σπαρτιάτες ήταν υποχρεωμένοι να συμμορφώνονται με τους αυστηρούς κανόνες που επέβαλλε η πολιτεία και που ρύθμιζαν ακόμη και τις τελευταίες λεπτομέρειες της προσωπικής τους ζωής (συμπεριφορά, τρόπο ενδυμασίας, εμφάνιση).

ἀνεπαχθῶς...παρανομοῦμεν : στο σημείο αυτό εξάιρεται ο σεβασμός του πολίτη προς τους νόμους. Ο σεβασμός στους νόμους πηγάζει από την εσωτερική επιταγή και δεν οφείλεται σε εξωτερικό καταναγκασμό ή στο φόβο επιβολής κάποιας ποινής. Οι Αθηναίοι δηλαδή αυτοπεριορίζονται και δεν αφήνουν την ελευθερία να εκφυλιστεί σε ασυδοσία, επειδή αισθάνονται δέος για τους νόμους και ιδιαίτερα για εκείνους που έχουν θεσπιστεί για την προστασία των αδικουμένων. Οι Αθηναίοι σέβονται επίσης και τους άγραφους ηθικούς νόμους, που έχουν στη συνείδηση όλων υποχρεωτική ισχύ και, αν και δεν περιλαμβάνονται στο σώμα του γραπτού δικαίου, η παράβασή τους φέρνει ντροπή που αναγνωρίζεται από όλους (*αἰσχύνῃν ὁμολογουμένην*). Η ενσυνείδητη αυτή πειθαρχία στους νόμους είναι προϊόν αγωγής και παιδείας του Αθηναίου πολίτη και ίσως μας φέρνει στο νου μια σύγκριση με τη Σπάρτη, όπου η ευνομία επιβαλλόταν από εξωτερικούς παράγοντες, από τους νόμους και όχι από την ελεύθερη συνείδηση των πολιτών.

Γενική θεώρηση

Με το κεφάλαιο αυτό αρχίζει η *πίστη* του λόγου, που περιλαμβάνει τα κεφ. 37-45. Ωστόσο, ο ρήτορας δεν τηρεί την τριμερή διάταξη του επαίνου που είχε εξαγγείλει. Το πρώτο στοιχείο, η επιτήδευση δεν αναφέρεται καθόλου. Αυτό πιθανόν να συμβαίνει επειδή η επιτήδευση αποτελεί το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η πολιτική, πολιτιστική και ιδεολογική ιδιαιτερότητα των Αθηναίων δηλαδή, η πολιτεία και οι τρόποι.

Το εγκώμιο του πολιτεύματος αποτελεί κοινό τόπο όλων των επιταφίων λόγων χάρη στην πρωτοτυπία του. Η δημοκρατία είναι πρότυπο πολίτευμα και όχι μίμηση άλλων. Στηρίζεται στην πλειοψηφία και όχι στους λίγους. Ο Περικλής και οι σύγχρονοί του έχουν κάθε λόγο

να νιώθουν περήφανοι γι' αυτό το πολίτευμα αφού η τελειοποίησή του είναι δικός τους επίτευγμα. Η αναφορά στη γνησιότητα και τη σταθερότητα του πολιτεύματος συνδυάζεται με τον έπαινο δύο ακόμη αρχών, της ισονομίας και της αξιοκρατίας, ενώ ταυτόχρονα υποδηλώνεται- με την αναφορά στην αξίωση και την αρετή- και κάποια αριστοκρατική χροιά στη δημοκρατία της Αθήνας του Περικλή, με την έννοια της αριστοκρατίας των άξιων.

Μετάφραση

Και πέρα από αυτά πάρα πολλούς τρόπους ανάπαυσης από τους κόπους για το πνεύμα μας φροντίσαμε να βρούμε, έχοντας τη συνήθεια να τελούμε αγώνες και γιορτές με θυσίες, που καλύπτουν όλο το χρόνο, κι έχοντας ιδιωτικά περιποιημένα νοικοκυριά, που η καθημερινή τους ευχαρίστηση διώχνει μακριά τη λύπη. Και ακόμη εισάγονται, εξαιτίας του μεγέθους της πόλης (μας), τα πάντα από κάθε μέρος της γης, και συμβαίνει σ' εμάς να απολαμβάνουμε με την ίδια ευκολία τα αγαθά, που παράγονται εδώ, με την οποία (χαιρόμαστε) και τα αγαθά των άλλων ανθρώπων.

Ερμηνευτικά-πραγματολογικά σχόλια

καί μὴν καὶ τῶν πόνων...νομίζοντες : ο Περικλής έρχεται τώρα στους παράγοντες εκείνους που εξασφαλίζουν την ευζωία του πολίτη. Η διαρκής ενασχόληση με τα κοινά κουράζει το σώμα και το πνεύμα και γι' αυτό χρειάζεται να διακόπτεται από περιόδους ανάπαυλας και ψυχαγωγίας. Γι' αυτό στην Αθήνα διενεργούσαν πάρα πολλές γιορτές και θυσίες, όπως τα Παναθήναια, τα Ελευσίνια, τα Διονύσια, τα Θεσμοφόρια κ.ά. Με τον τρόπο αυτό ο ρήτορας αποδεικνύει ότι η πολιτεία μεριμνά για την ποιότητα ζωής του πολίτη παρέχοντάς του προϋποθέσεις ευχάριστης και άνετης διαβίωσης. **Έτσι, τη ζωή των Αθηναίων πολιτών δεν τη διακρίνει μονομέρεια αλλά μια ισορροπία σε όλες τις εκδηλώσεις της.**

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Περικλής αναφέρει τις γιορτές αυτές μόνο ως ευκαιρίες για ξεκούραση και φυγή από το μόχθο και όχι σαν αφορμές ενδυνάμωσης και εκδήλωσης της θρησκευτικής πίστης. Δε γίνεται έτσι καμία αναφορά στη θρησκευτική τους σημασία. Αυτό οφείλεται στον ορθολογισμό του Θουκυδίδη, ο οποίος επηρεασμένος από τη σοφιστική της εποχής (ήταν μαθητής του Αναξαγόρα) δεν είχε βαθιά θρησκευτικά συναισθήματα. Έχει μάλιστα χαρακτηριστεί «ηρέμα άθεος», άθεος δηλαδή χωρίς ακραίες τάσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι σε όλο το έργο του εξάιρεται η πολιτική ευφυΐα των Αθηναίων, το δημοκρατικό πολίτευμα και οι θεσμοί τους ενώ δε γίνεται καμία αναφορά για την ευσέβειά τους, αν και ήταν ευσεβείς.

ιδίαις δέ κατασκευαῖς...ἐκπλήσσει: παράλληλα ο ρήτορας τονίζει και την ομορφιά της αθηναϊκής ζωής. Οι ευπρεπείς και καλαίσθητες ιδιωτικές κατοικίες παρά την απλότητά τους διατηρούν στους ενοίκους τους καλή διάθεση και κάνουν την καθημερινή τους ζωή πιο ευχάριστη και άνετη.

Εντύπωση κάνει το γεγονός ότι ο Περικλής δεν αναφέρεται καθόλου στα δημόσια οικοδομήματα της Αθήνας, ούτε καν στα περίλαμπρα έργα της Ακρόπολης, που είχαν γίνει με δική του πρωτοβουλία. Η πιο πιθανή εξήγηση αυτής της παράλειψης είναι ότι το χωρίο αυτό είναι φθαρμένο και έχουν εκπέσει από τα χειρόγραφα λέξεις που αναφέρονται σε ναούς και δημόσια κτίσματα. Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, ο Περικλής αποφεύγει να κάνει κάποια αναφορά για να μην προκαλέσει τους συμμάχους. Και αυτό γιατί οι σύμμαχοι κατηγορούσαν τους Αθηναίους ότι εκμεταλλεύονταν τα χρήματα από το κοινό ταμείο και έκτιζαν πολυτελή οικοδομήματα.

ἐπεσέρχεται δέ...ἀνθρώπων : άλλο προνόμιο το οποίο χαίρεται ο Αθηναίος είναι η αφθονία της πόλης σε υλικά αγαθά. Η ζωή δεν αποβλέπει στην ικανοποίηση μόνο των πνευματικών αναγκών αλλά και των υλικών. Ο συνδυασμός αυτός αποτελεί μια ακόμη ένδειξη του μέτρου που επιδίωκαν οι Αθηναίοι σε κάθε τους εκδήλωση και πτυχή της ζωής τους. Περισσότερο από κάθε άλλη ελληνική πόλη, η Αθήνα, λόγω της οικονομικής και ναυτικής υπεροχής της, ήταν ένα από τα μεγαλύτερα εμπορικά κέντρα. Έτσι, ο Αθηναίος πολίτης εύρισκε σε αυτήν τα πάντα. Αντίθετα, ο Σπαρτιάτης περιορισμένος σε μια σκυθρωπή καθημερινότητα, θεωρώντας ότι οι απολαύσεις υπονομεύουν την αρετή, απαρνιέται την αφθονία των αγαθών.

Γενική θεώρηση

Το σύντομο αυτό κεφάλαιο έρχεται σαν μια μικρή ευχάριστη παρένθεση ανάμεσα στα κεφάλαια 37 και 39, όπου θίγονται θέματα της πολιτείας, των νόμων της και των πολεμικών. Η ευζωΐα αποτελεί με τη σειρά της ένα απαραίτητο στοιχείο της ελευθερίας που απολαμβάνουν οι πολίτες. Διαφορετικά τι αξία θα είχε η ελεύθερη ζωή αν ήταν σκυθρωπή και αγέλαστη, χωρίς πνευματικές και υλικές απολαύσεις; Το «ευ ζην», δηλαδή η ποιότητα, είναι βασικός όρος ζωής και καθορίζει τη στάση της πολιτείας. Έτσι, η πόλη φροντίζει τους πολίτες της και δεν παραβλέπει την ανάγκη τους για τέρψη του σώματος και του πνεύματος. Με τον τρόπο αυτό προφανώς ο Περικλής επιδιώκει να τονίσει την υπεροχή της Αθηναϊκής δημοκρατίας απέναντι στην ολιγαρχία της Σπάρτης, πράγμα που φαίνεται και στην αρχή του αμέσως επόμενου κεφαλαίου («διαφέρονεν δέ καί ταις των πολεμικων μελέταις των εναντίων», όπου το **καί** σημαίνει : εκτός των παραπάνω).

Μετάφραση

Διαφέρουμε επίσης από τους αντιπάλους μας και στην εκπαίδευση των πολεμικών στα εξής. Δηλαδή και έχουμε την πόλη ανοιχτή σε όλους και ποτέ με απελάσεις ξένων δεν εμποδίζουμε κάποιον να μάθει ή να δει κάτι, που αν δεν το κρύβαμε και το έβλεπε κάποιος από τους εχθρούς, θα μπορούσε να ωφεληθεί, γιατί έχουμε εμπιστοσύνη όχι τόσο στις προετοιμασίες και τα τεχνάσματα, όσο στην ευψυχία, που πηγάζει από μέσα μας την ώρα της μάχης. Και στο εκπαιδευτικό σύστημα, εκείνοι από την παιδική τους ηλικία επιδιώκουν να γίνουν ανδρείοι με επίπονες ασκήσεις, ενώ εμείς, παρόλο που ζούμε άνετα, με όχι κατώτερο φρόνημα βαδίζουμε σε κινδύνους το ίδιο μεγάλους. Και απόδειξη: οι Λακεδαιμόνιοι δηλαδή δεν εκστρατεύουν ενάντια στη χώρα μας μόνοι τους, αλλά μαζί με όλους τους συμμάχους τους, ενώ εμείς όταν εισβάλλουμε στη χώρα των άλλων, μόνοι μας, και αν και πολεμούμε σε ξένη γη, εύκολα νικάμε τις περισσότερες φορές αυτούς που αμύνονται για τη σωτηρία της χώρας τους. Και κανείς εχθρός δεν αντιμετώπισε μέχρι τώρα τη δύναμή μας συγκεντρωμένη, επειδή ταυτόχρονα και φροντίζουμε για το ναυτικό και σε πολλά μέρη της στεριάς στέλνουμε στρατό από μας τους ίδιους. Και αν κάπου συγκρουστούν (οι εχθροί) με ένα μέρος (από τη δύναμή μας), αν νικήσουν μερικούς από μας, καυχούνται ότι έχουν απωθήσει όλους μας, και αν νικηθούν, (λένε) πως νικήθηκαν από όλους μας. Και πραγματικά, αν θέλουμε να ριχνόμαστε πρόθυμοι στον κίνδυνο ζώντας περισσότερο με άνεση παρά με επίπονη άσκηση και με ανδρεία, που δεν πηγάζει τόσο από την επιβολή του νόμου, όσο από τον τρόπο ζωής μας, μένει σε μας κέρδος και να μην κουραζόμαστε προκαταβολικά για τις δύσκολες στιγμές, που πρόκειται να έρθουν, και όταν φτάσουμε σε αυτές, να μη φαινόμαστε λιγότερο τολμηροί από αυτούς, που αδιάκοπα πασχίζουν, και γι' αυτά λοιπόν (ισχυρίζομαι) ότι η πόλη μας είναι άξια να θαυμάζεται και ακόμη για άλλα.

Ερμηνευτικά και πραγματολογικά σχόλια

διαφέρομεν...τοῖσδε : ο Περικλής περνάει τώρα στο σύστημα της πολεμικής εκπαίδευσης της Αθηναίων και τα πλεονεκτήματά του. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, ενώ στα προηγούμενα κεφάλαια η αντιπαράθεση της Αθήνας με τη Σπάρτη ήταν υπαινικτική και λανθάνουσα, στο κεφάλαιο αυτό ο ρήτορας προβαίνει σε **μια ανοιχτή και απροκάλυπτη αντιπαράθεση** των δύο πόλεων. Το γεγονός πάντως ότι ο

ρήτορας είχε στο μυαλό του τη Σπάρτη ως σταθερό σημείο σύγκρισης, έστω και αν δεν έκανε ρητούς συσχετισμούς, φαίνεται και από τη φράση «καί ταῖς των πολεμικων μελέταις», που σημαίνει «και εκτός από τα άλλα που αναφέρθηκαν ως τώρα διαφέρουμε και ως προς την πολεμική εκπαίδευση από τους αντιπάλους μας...». Οι διαφορές αυτές όπως θα δούμε εντοπίζονται στην ψυχολογική προετοιμασία και την άσκηση, τον εξοπλισμό, την ανδρεία στο πεδίο της μάχης, καθώς και στην συμπεριφορά απέναντι στους εχθρούς.

Δεν είναι τυχαίο ότι τα πολεμικά επιλέχτηκαν ως πρώτο σημείο ανοιχτής αντιπαράθεσης των τρόπων της Αθήνας και της Σπάρτης. Ο πρώτος λόγος είναι ότι ο πόλεμος θεωρούνταν η κορυφαία εκδήλωση και πραγμάτωση των προσωπικών αρετών. Ο δεύτερος λόγος είναι απλούστερος και περισσότερο προφανής : ο ίδιος ο Επιτάφιος, λόγος επαινετικός για νεκρούς του πολέμου, επιβάλλει να τονιστούν αἱ τῶν πολεμικῶν μελέται.

τήν τε γάρ πόλιν...ὠφεληθείη :το πρώτο σημείο διαφορᾶς μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης διατυπώνεται εμφαντικά με το γνώριμο τρόπο του Θουκυδίδη, θετικά και αρνητικά. Από τη μία πλευρά παρουσιάζεται η Αθήνα, η οποία είναι ανοιχτή σε όλους και γίνεται έτσι τόπος προσέλκυσης ποιητών, στοχαστών και καλλιτεχνῶν καθώς τους παρέχει τη δυνατότητα να αναπτύξουν πλούσιες και ποικίλες δραστηριότητες, να συναναστραφούν με ανθρώπους που είχαν κοινά ενδιαφέροντα και να τύχουν αναγνώρισης από ένα κοινό καλλιεργημένων πολιτῶν, ὅπως οι Αθηναῖοι. Ἐτσι, η πόλη γίνεται από κάθε ἄποψη κέντρο πολιτιστικό, πνευματικό, παιδευτικό και οικονομικό, ὥστε να θεωρεῖται «παιδευσις της Ελλάδος» (κεφ.41).

Από την ἄλλη πλευρά βρίσκεται η Σπάρτη, μια κλειστή κοινωνία στην οποία ισχύει ο θεσμός της ξενηλασίας, της απομάκρυνσης δηλαδή των ξένων από το ἔδαφός της. Με αυτόν τον τρόπο οι ἔφοροι θεωρούσαν ὅτι εμποδίζονταν οι ξένοι από το να εισαγάγουν ιδέες, ἔθιμα και αντιλήψεις που θα ασκούσαν επιβλαβή επίδραση στο λαό τους και θα αλλοίωναν τα ἤθη τους. Βέβαια, στο σημείο αυτό ο Περικλής φαίνεται να ερμηνεύει διαφορετικά το συγκεκριμένο θεσμό: οι Σπαρτιάτες καταφεύγουν στις ξενηλασίες γιατί φοβούνται μήπως οι ξένοι μάθουν τα στρατηγικά τους μυστικά και ὠφεληθούν.

πιστεύοντες ...εὐψύχω : ὅλο το βάρος της αγωγῆς οι Σπαρτιάτες το ρίχνουν στη στρατιωτική εκπαίδευση, τη στρατιωτική άσκηση (παρασκευαῖς), που είναι επίπονη και μακροχρόνια και συντελεί στη συγκρότηση ενός πειθαρχημένου και ἄριστα εξασκημένου στρατού. Χαρακτηριστικό επίσης της σπαρτιατικῆς στρατιωτικῆς αγωγῆς είναι ὅτι δίνει ἔμφαση και στις ἀπάτες. Με τον ὅρο αυτό εννοούνται τα τεχνάσματα στα οποία εξασκούνταν οι Σπαρτιάτες για να αἰφνιδιάζουν και να εξαπατούν τους αντιπάλους τους.

Απέναντι στις εξουθενωτικές προετοιμασίες και τα τεχνάσματα ο Περικλής αντιτάσσει το *εύψυχον* των Αθηναίων, δηλαδή την έμφυτη ορμή και το υψηλό αγωνιστικό φρόνημα την ώρα της μάχης. Η γενναιότητα αυτή δεν είναι επίκτητη ιδιότητα της ψυχής και δεν εξαρτάται από καμιά προετοιμασία, αλλά είναι πηγαία (*ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν*).

Χαρακτηριστικό είναι το χιαστό σχήμα με το οποίο ο Θουκυδίδης παρουσιάζει την αντίθεση των δύο αντιπάλων διασταυρώνοντας θετικά και αρνητικά μέλη, τοποθετώντας στα άκρα για έμφαση τα θετικά γνωρίσματα που αφορούν τους Αθηναίους :

τὴν πόλιν **κοινήν παρέχόμεν**

πιστεύοντες οὐ ταῖς **παρασκευαῖς**
τό πλέον καὶ **ἀπάταις**

**οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις
ἀπείργομεν τινα**

ἢ τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ
ἔργα **εύψυχῳ**

καὶ ἐν ταῖς παιδείαις...χωρῶμεν : η αντίθεση τώρα επικεντρώνεται στο σύστημα της γενικής αλλά κυρίως στρατιωτικής εκπαίδευσης των νέων. Οι Σπαρτιάτες στηρίζονται στην επίπονη άσκηση από τη νεανική ηλικία. Οι νέοι αποσπώνται από την οικογένεια και υποχρεώνονται να ζουν την πειθαρχημένη ζωή του στρατιώτη . Η γενναιότητα και η θυσία για την πατρίδα, η υπακοή στους νόμους και τους άρχοντες βρίσκονται στο στόχο της αγωγής αυτής ενώ η τρυφερότητα της παιδικής ηλικίας παραγνωρίζεται. Αυτός ο μονομερής προσανατολισμός της εκπαίδευσης στη Σπάρτη υπηρετεί ένα ιδεώδες αυστηρά προκαθορισμένο σύμφωνα με το οποίο ακόμη και ο νέος πρέπει να θυσιάζει τα πάντα για το συμφέρον της εθνικής κοινότητας.

Απέναντι σε αυτό αυστηρό σύστημα εκπαίδευσης αντιπαρατίθεται η «ανείμενη διαίτα» των Αθηναίων, δηλαδή η άνετη ζωή σε περίοδο ειρήνης που επιτρέπει την ενασχόληση με εποικοδομητικά έργα, τη διαμόρφωση της προσωπικότητας χωρίς καταναγκασμούς και την απόλαυση της χαράς της ζωής. Έτσι, η διαπαιδαγώγηση δε στηρίζεται στη βασανιστική άσκηση και στην άκαμπτη πειθαρχία , αλλά στις αρχές και τα ιδεώδη της ελεύθερης πολιτείας. Η άνετη αυτή διαβίωση δεν κάνει όμως τους Αθηναίους λιγότερο γενναίους από τους Σπαρτιάτες αλλά την ώρα της μάχης επιδίδονται με την ίδια ψυχική δύναμη.

τεκμήριον...κρατούμεν : θέλοντας ο Περικλής να στηρίξει με επιχειρήματα την ανωτερότητα των Αθηναίων υποβαθμίζει την πολεμική δυνατότητα της Σπάρτης, ισχυριζόμενος ότι οι Σπαρτιάτες δεν εκστρατεύουν μόνοι τους αλλά με όλους τους συμμάχους τους στην Αττική. Από την άλλη ο ρήτορας επισημαίνει ότι οι Αθηναίοι όταν εκστρατεύουν στη χώρα των άλλων , παρόλο που αγωνίζονται σε ξένη γη, εύκολα νικούν αυτούς που μάχονται «υπέρ βωμων και εστιων». Εδώ βέβαια ο Περικλής μιλάει με τρόπο αλαζονικό χωρίς να στηρίζεται σε αντικειμενικά δεδομένα. Πρώτον , η σύγκριση που κάνει είναι άνιση,

δηλαδή ενώ οι Σπαρτιάτες εισβάλλουν στην Αττική, οι Αθηναίοι δεν επιτίθενται στη χώρα των Λακεδαιμονίων (πράγμα άλλωστε που δεν έχει συμβεί ποτέ), αλλά στη χώρα άλλων, που δεν ξέρουμε αν ήταν το ίδιο αξιόμαχοι με τους Σπαρτιάτες. Δεύτερον, ο ισχυρισμός του για την αυτοδυναμία των Αθηναίων δεν έχει απόλυτη ισχύ γιατί πολλές φορές ενισχύθηκαν από ξένες δυνάμεις (π.χ. στην ιππομαχία στα Φρύγια εναντίον των Βοιωτών ενισχύθηκαν από το θεσσαλικό ιππικό). Τέλος, παραγνωρίζει το γεγονός ότι και οι Σπαρτιάτες εκστρατεύοντας στην Αττική εκστρατεύουν σε ξένη γη και αποσιωπά τα αποτελέσματα των εκστρατειών τους.

ἄθροα τε...ἐπίπεμψιν : ένα δεύτερο επιχείρημα που προβάλλει ο Περικλής για να στηρίξει την ανωτερότητα των Αθηναίων είναι το γεγονός ότι κανείς μέχρι τώρα δεν αντιμετώπισε συγκεντρωμένη τη δύναμη των Αθηναίων για δύο λόγους :α) εξαιτίας της έκτασης της αυτοκρατορίας τους ήταν υποχρεωμένοι να διατηρούν ισχυρές ναυτικές δυνάμεις έξω από την Αττική, β) οι Αθηναίοι έστελναν επιστολές πεζικών τμημάτων σε διάφορα μέρη της ηγεμονίας τους για να προασπίσουν τους συμμάχους τους. Πράγματι η μεγάλη έκταση και οι ανάγκες της Αθηναϊκής ηγεμονίας επέβαλλαν στους Αθηναίους τη διάσπαση των δυνάμεών τους είτε για να προστατεύσουν ευαίσθητες περιοχές είτε για να βοηθήσουν τους συμμάχους τους.

ἦν δέ που...ἡσσήσθαι : ο Περικλής εδώ με ένα ρητορικό εύρημα προσπαθεί να μειώσει τη φήμη των Σπαρτιατών ως γενναίων. Οι Αθηναίοι αποδεικνύονται στην πράξη γενναίοι, ενώ η φήμη της υπεροχής των Σπαρτιατών που είναι διάχυτη σε όλη την Ελλάδα, δε στηρίζεται σε γεγονότα, αλλά είναι αποτέλεσμα απάτης, παραποίησης και ψεύδους. Ο ισχυρισμός αυτός του Περικλή είναι υπερβολικός καθώς η αλήθεια χρειάζεται να θυσιαστεί στη ψυχολογική αναγκαιότητα του πολέμου.

καίτοι εἰ ῥαθυμία...κινδυνεύειν : στο σημείο αυτό ο Θουκυδίδης επανέρχεται στην αντίθεση που παρουσίασε ανάμεσα στο «ανειμένως διαιτῶμενοι» και στο «ἐπιπόνῳ ἀσκήσει», με τις έννοιες «ραθυμία» και «πόνων μελέτη», τις οποίες πλέκοντας με σχήμα χιαστό καταφέρει το διπλό συνδυασμό θετικής και αρνητικής έκφρασης.

περιγίγνεται ὑμῖν ... φαίνεσθαι : εδώ ο Περικλής τονίζει τα δύο σημεία υπεροχής των Αθηναίων έναντι των Σπαρτιατών :α) οι Αθηναίοι δεν κουράζονται προκαταβολικά για τα δεινά που ενδέχεται να συμβούν στο μέλλον, και β) όταν έρθουν αντιμέτωποι με αυτά δεν παρουσιάζονται λιγότερο τολμηροί από τους Σπαρτιάτες που κοπιάζουν όλη τους τη ζωή γι' αυτό τον σκοπό. Τη σύγκριση αυτή την επιχειρεί ο Περικλής, γιατί θέλει να κρατήσει ακμαίο το φρόνημα των συμπολιτών του και να τους δημιουργήσει ελπίδες για την τελική νίκη. Και αυτό γιατί οι πρώτες ατυχίες των Αθηναίων στον πόλεμο είχαν δημιουργήσει μια ηττοπάθεια και ένα αντιπολεμικό πνεύμα που έπρεπε να καταπολεμηθούν.

καί ἐν τε τούτοις...ἄλλοις : με το «τούτοις» ο ρήτορας ανακεφαλαιώνει τα προηγούμενα στοιχεία της αθηναϊκής πολιτείας, δηλαδή το πολίτευμα, τις πνευματικές και τις υλικές απολαύσεις, τον άνετο τρόπο ζωής, τη στρατιωτική υπεροχή. Όλα αυτά παρόλο που αντιτίθενται μεταξύ τους, τα παρουσιάζει εναρμονισμένα και σε πλήρη ισορροπία ο Περικλής πλάθοντας την εικόνα ενός τέλει πολιτισμού. Με το «ἄλλοις» αναφέρεται στα στοιχεία που θα εκθέσει στο επόμενο κεφάλαιο.

Γενική θεώρηση

Στο κεφάλαιο αυτό ο Περικλής προχωρά σε μια ανοιχτή σύγκριση Αθήνας και Σπάρτης και μάλιστα στον πολεμικό τομέα. Η σύγκριση αυτή είναι έργο δύσκολο σε μια εποχή που η στρατιωτική υπεροχή της Σπάρτης δεν αμφισβητείται, ωστόσο επιβάλλεται για τους εξής λόγους:

- έχοντας μιλήσει προηγουμένως ο Περικλής για τις ελευθερίες που παρέχει το αθηναϊκό πολίτευμα, καθώς και για τις απολαύσεις και τις δυνατότητες ψυχαγωγίας που προσφέρει στους πολίτες της, πιθανόν να σκεφτεί κανείς ότι οι Αθηναίοι οδηγούνται στον εκφυλισμό και τη νωθρότητα. Για να προλάβει λοιπόν μια τέτοια εντύπωση ο Περικλής κάνει αμέσως λόγο για τα πολεμικά ώστε να φανεί η γενναιότητα των Αθηναίων στην αντιμετώπιση των μεγάλων κινδύνων.
- πρέπει να διατηρηθεί ακμαίο το φρόνημα των Αθηναίων, να αποτραπεί το αντιπολεμικό πνεύμα που είχε αρχίσει να καλλιεργείται μετά την εισβολή των Λακεδαιμονίων στην Αττική και να ενθαρρυνθούν οι αθηναίοι πολίτες προκειμένου να αντιμετωπίσουν έναν αντίπαλο με μεγάλη φήμη.
- ο Περικλής πρέπει να ανταποκριθεί στις ανάγκες ενός επιταφίου, που απαιτεί διεξοδική αναφορά στο αξιόμαχο του αθηναϊκού στρατού
- ο πόλεμος αποτελεί έμπρακτη και κορυφαία εκδήλωση της ευψυχίας.

Ερωτήσεις

1. «άνειμένως διαιτώμενοι» : Ποιο είναι το περιεχόμενο της φράσης;
2. «οὐ ταῖς παρασκευαῖς...ἔργα εὐψύχῳ» : Να αναλύσετε το περιεχόμενο του αντιθετικού συλλογισμού.
3. Ο Περικλής παρουσιάζει την Αθήνα να υπερέχει έναντι της Σπάρτης. Η υπεροχή αυτή ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή εξυπηρετεί κάποια σκοπιμότητα;
4. Πώς αντιμετωπίζουν τους ξένους οι σπαρτιάτες και πώς οι Αθηναίοι; Να αιτιολογήσετε τις απόψεις σας.
5. Ποιο είναι το περιεχόμενο των λέξεων «ξενηλασίαι», «παρασκευαί», «ἀπάται», «εὐψυχον» ;

40. Ο Αθηναϊκός τρόπος ζωής διαμορφώνει πολίτες με προσωπικότητα άρτια ηθικά και πνευματικά που εναρμονίζει τη θεωρία με την πράξη

Μετάφραση

Και αγαπάμε δηλαδή το ωραίο με απλότητα και καλλιεργούμε το πνεύμα μας χωρίς να γινόμαστε μαλθακοί. Και χρησιμοποιούμε τον πλούτο πιο πολύ για να έχουμε τη δυνατότητα για κάποιο έργο παρά για κομπορρημοσύνη, και δεν είναι ντροπή να παραδέχεται κανείς της φτώχια του αλλά είναι μεγαλύτερη ντροπή να μην προσπαθεί να ξεφύγει απ' αυτήν με την εργασία. Και συμβαίνει οι ίδιοι να φροντίζουμε συγχρόνως και για τις δικές μας υποθέσεις και για τις δημόσιες και, ενώ ο καθένας μας καταγίνεται με διαφορετική απασχόληση, (είναι δυνατό) να έχει γνώση για τα πολιτικά κατά τρόπο ικανοποιητικό. Γιατί μόνοι εμείς αυτόν που δε συμμετέχει καθόλου σ' αυτά, τον θεωρούμε πολίτη όχι φιλήσυχο αλλά άχρηστο, και οι ίδιοι είτε διατυπώνουμε τουλάχιστον ορθές σκέψεις, είτε συλλογιζόμαστε σωστά τις υποθέσεις (της πολιτείας), γιατί δε θεωρούμε ότι τα λόγια είναι ζημιά για τα έργα, αλλά ότι είναι περισσότερο ζημιά το να μη διαφωτιστούμε προηγουμένως, πριν προβούμε σε ενέργειες, για όσα πρέπει (να γίνουν). Γιατί και σ' αυτό βέβαια μας διακρίνει κάτι ξεχωριστό, ώστε οι ίδιοι δηλαδή και να είμαστε πάρα πολύ τολμηροί και να υπολογίζουμε με ακρίβεια τις συνέπειες, για όσα θα επιχειρήσουμε. Ενώ αντίθετα στους άλλους ανθρώπους η άγνοια (των κινδύνων) φέρνει αλόγιστο θάρρος, αλλά η γνώση δισταγμό. Και στο φρόνημα πάρα πολύ δυνατοί δίκαια θα μπορούσαν να θεωρηθούν εκείνοι που γνωρίζουν με πολύ μεγάλη σαφήνεια και τους κινδύνους (του πολέμου) και τις απολαύσεις της ειρήνης, και όμως γι' αυτό δεν προσπαθούν να αποφύγουν τους κινδύνους. Και στην εκδήλωση καλής διάθεσης είμαστε αντίθετοι με τους πολλούς, γιατί αποκτούμε τους φίλους όχι με το να δεχόμαστε ευεργεσίες, αλλά ευεργετώντας τους. Και πιο σταθερός (φίλος) είναι ο ευεργέτης, εφόσον επιδιώκει να παραμένει η ευγνωμοσύνη του ευεργετημένου με τη συμπάθεια που δείχνει σ' αυτόν, που έχει προσφέρει την ευεργεσία του. Ενώ αντίθετα ο ευεργετημένος είναι λιγότερο πρόθυμος, γιατί γνωρίζει ότι θα ανταποδώσει την ευεργεσία, όχι για να του χρωστούν ευγνωμοσύνη, αλλά για εξόφληση χρέους. Και μόνοι εμείς ωφελούμε χωρίς δισταγμό κάποιον όχι τόσο από υπολογισμό του συμφέροντός μας, αλλά όσο από την πίστη στο φιλελεύθερο φρόνημά μας.

Ερμηνευτικά, αισθητικά και πραγματολογικά

φιλοκαλοῦμεν τε...μαλακίας : το «φιλοκαλοῦμεν» εκφράζει την καλλιτεχνική ευαισθησία των Αθηναίων, η οποία εκδηλωνόταν στο ντύσιμο, στις κατοικίες τους και στα πολυτελή μνημεία τους. Η αγάπη αυτή όμως για το ωραίο δεν τους παρασύρει στην πολυτέλεια αλλά βρίσκεται πάντα μέσα στα όρια του κλασικού μέτρου.

Επίσης, οι Αθηναίοι αγαπούν τα γράμματα, τις επιστήμες και γενικά την πνευματική καλλιέργεια χωρίς όμως αυτό να τους οδηγεί στη μαλθακότητα. Αντίθετα, οι Σπαρτιάτες πιστεύουν ότι η φιλοσοφία και η φιλοκαλία θα τους δημιουργήσει νωθρότητα και θα τους μειώσει την ανδρεία και το θάρρος. Ο Αθηναίος πολίτης όμως έχει ισορροπία και μέτρο σε όλες τις εκδηλώσεις και δραστηριότητες της ζωής και κατορθώνει να συνταιριάζει αντιθετικές ιδιότητες : φιλοκαλία-απλότητα, φιλοσοφία- δραστηριότητα, τέχνη-επιστήμη.

πλούτῳ τε...χρώμεθα : ο πλούτος για τους αρχαίους είναι σημαντικό αγαθό αλλά και πηγή πολλών δεινών. Εδώ ο Περικλής υπογραμμίζει ότι οι Αθηναίοι χρησιμοποιούν με καλό τρόπο τον πλούτο, όχι δηλαδή για προβολή και επίδειξη, αλλά για έργα δημιουργικά(συνδυασμός, του τερπνού μετά του ωφελίμου). Οι απόψεις του αυτές για τον πλούτο υλοποιήθηκαν στο πολιτικό του πρόγραμμα. Συγκεκριμένα:

- η κατασκευή των μνημείων της Ακρόπολης εκτός από ομορφιά αίγλη πρόσφερε εργασία σε εκατοντάδες τεχνίτες.

- με το θεσμό των κληρωτών αρχόντων, οι φτωχοί πολίτες μπορούσαν να συμμετέχουν σε αρχές, όπως π.χ. στις συνεδριάσεις του δικαστηρίου της Ηλιαίας.

- με την καθιέρωση των «θεωρικών», δηλαδή του αντιτίμου του εισιτηρίου για το θέατρο, μπορούσαν αν απολαμβάνουν όλοι οι πολίτες την κορυφαία αυτή εκδήλωση της πνευματικής ζωής και να διδάσκονται από τα έργα των μεγάλων τραγικών.

καί το πένεσθαι...αἴσχιον : με την άποψή του αυτή ο Περικλής εκφράζει το νέο σύστημα αξιών, που διαμορφώθηκε μετά την άνοδο του δήμου στην εξουσία. Η εργασία και κυρίως η επαγγελματική-επιχειρηματική δραστηριότητα, δεν αντιμετωπίζονται πλέον περιφρονητικά, σε αντίθεση με τις παλιές αριστοκρατικές κοινωνίες, όπου θεωρούσαν την εργασία συνώνυμο της δουλείας. Η αποδοχή της εργασίας έδωσε τη δυνατότητα σε πολλούς Αθηναίους να απαλλαγούν από τη φτώχεια τους και να εξασφαλίσουν καλύτερους όρους διαβίωσης. Αντίθετα η Σπάρτη επέβαλλε τη λιτή ζωή και καλλιεργούσε την ιδέα ότι η εργασία ταπεινώνει αφού οδηγεί στη νωθρότητα που προκαλεί ο πλουτισμός.

ἔνι τε...γνῶναι: ο Αθηναίος πολίτης είναι ολοκληρωμένος, ώριμος, υπεύθυνος, γνωρίζει τις υποχρεώσεις του και τα δικαιώματά του. Έτσι ενώ καταγίνεται με τις ιδιωτικές και επαγγελματικές του υποθέσεις,

ταυτόχρονα ενημερώνεται για τα δημόσια πράγματα και συμμετέχει και ο ίδιος στο πολιτικό γίγνεσθαι. Αυτή η συμπεριφορά του Αθηναίου πολίτη είναι πολύ φυσική, αφού η ίδια η καθημερινότητα του έδινε πολλά ερεθίσματα: η αγορά(χώρος εμπορικών συναλλαγών-φιλοσοφικών συζητήσεων-πολιτικών προβληματισμών), το θέατρο(χώρος ψυχαγωγίας-σχολείο-πολιτικός προβληματισμός)κ.ά. Η πολυμέρεια αυτή των Αθηναίων έρχεται σε αντίθεση με το μονοδιάστατο τρόπο ζωής των Σπαρτιατών. Η αποκλειστική ενασχόληση με τα στρατιωτικά θέματα δεν τους άφηνε περιθώρια για ατομικές δραστηριότητες ή άλλες ασχολίες.

μόνοι γάρ...νομίζομεν : προϋπόθεση για να θεωρηθεί κάποιος υπεύθυνος και συνειδητός πολίτης είναι το ενδιαφέρον του και η ενεργή συμμετοχή του στο δημόσιο βίο. Έτσι, επαγρυπνεί και εμπεδώνει τη δημοκρατία και ωριμάζει ως άτομο ηθικά και πνευματικά. Η πολιτική ενεργοποίηση κάθε Αθηναίου επιβαλλόταν ήδη από την εποχή του Σόλωνα, ο οποίος θέσπισε νόμο που τιμωρούσε την ουδετερότητα, την απραγμοσύνη. Η διαρκής , λοιπό, ενασχόληση με τα κοινά δεν ήταν πολυπραγμοσύνη, όπως υποστήριζαν κάποιοι αντίπαλοι των Αθηναίων, αλλά θεμελιώδης υποχρέωση του πολίτη, που υπαγορευόταν από τις αρχές του πολιτεύματος. Αντίθετα, ένας αμέτοχος πολίτης δεν προσφέρει έργο σε μια δημοκρατική κοινωνία και με την έννοια αυτή είναι όχι απλώς φιλήσυχος αλλά άχρηστος.

καί αὐτοί...τά πράγματα: στη φράση αυτή προσδιορίζεται ο τρόπος με τον οποίο ο Αθηναίος πολίτης συμμετέχει στα κοινά. Η λήψη αποφάσεων γίνεται μέσα από τη συμμετοχή του πολίτη στα βασικά όργανα του πολιτεύματος, όπως ήταν η Εκκλησία του δήμου και η Βουλή των πεντακοσίων. Εκεί οι πολίτες κρίνουν τις προτάσεις που υποβάλλουν οι πολιτικοί ή διατυπώνουν οι ίδιοι προτάσεις σχετικά με τις δημόσιες υποθέσεις.

οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι : εδώ ως λόγος νοείται ο εσωτερικός λόγος, η σκέψη και διανόηση, αλλά και ο προφορικός λόγος, κυρίως ο διάλογος. Ο λόγος ,λοιπόν, κυριαρχεί στο Αθηναϊκό πολίτευμα, προηγείται των έργων και αποτελεί το κυριότερο μέσο όχι μόνο αξιοποίησης της σκέψης αλλά και εδραίωσης της πολιτικής ελευθερίας. Ο ελεύθερος διάλογος εγγυάται την πιο έγκυρη ενημέρωση και διαφώτιση του πολίτη πάνω στα θέματα που τον απασχολούν και κάνει ευκολότερη την πραγμάτωση των έργων. Έτσι, ο Αθηναίος πολίτης τοποθετείται σε ανώτερη θέση καθώς εναρμονίζει θεωρία και πράξη. Αντίθετα, για τους Σπαρτιάτες ο λόγος φαίνεται ασυμβίβαστος με την πράξη , καθώς αποτελεί αίτιο φθοράς των θεσμών και των ανθρώπινων χαρακτήρων, και έτσι κυριαρχεί η φιλοσοφία του «λακωνίζειν».

διαφερόντως...φέρει : ο Αθηναίος ξέρει γιατί αγωνίζεται, έχει επίγνωση αυτών που θα χάσει και θα κερδίσει από τον αγώνα του. Γι' αυτό ο ηρωισμός του είναι ενσυνείδητος και έχει ιδιαίτερη αξία .

κράτιστοι...κινδύνων : εδώ παρουσιάζεται ο ορισμός της ανδρείας που συνίσταται στο συγκεκρισμό της σκέψης και της τόλμης, του υπολογισμού όλων των ενδεχομένων και του ψυχικού φρονήματος.

καί τά ἐς ἀρετήν...τούς φίλους : εδώ η πολυσήμαντη λέξη αρετή νοείται ως η ευεργετική διάθεση, η εκδήλωση καλής συμπεριφοράς όχι στις διαπροσωπικές σχέσεις αλλά στις σχέσεις της Αθήνας με τις άλλες πόλεις. Οι Αθηναίοι παρουσιάζονται να ενεργούν με ανιδιοτέλεια και να παρέχουν τη βοήθειά τους χωρίς υπολογισμό σε κάθε αδικούμενο. Με αυτό το πνεύμα ενίσχυσαν τους Μιλήσιους κατά την Ιωνική επανάσταση, έστειλαν βοήθεια στη Σπάρτη κατά το Γ' Μεσσηνιακό πόλεμο και έδειξαν τη συμπαρατάσσή τους στις μητέρες των Επτά επί Θήβας.

βεβαιότερος...ἀποδώσων: εδώ ο Περικλής θεωρεί τον ευεργέτη σταθερότερο φίλο από τον ευεργετημένο, επειδή ο πρώτος επιδιώκοντας να διατηρήσει την ευγνωμοσύνη που του οφείλεται, συνεχίζει την ευεργεσία. Από την άλλη ο ευεργετούμενος είναι λιγότερο σταθερός φίλος, επειδή γνωρίζει ότι μια ευεργεσία εκ μέρους του δε θα θεωρηθεί ως χάρη, αλλά ανταπόδοση οφειλόμενης υποχρέωσης.

Το επιχείρημα αυτό του Περικλή αποτελεί ρητορικό εύρημα, γιατί υποκαθιστά τη φιλία με τη χάρη, τη φιλική σχέση με την ευγνωμοσύνη και θεωρεί μονόπλευρη τη σχέση της φιλίας, ενώ αυτή απαιτεί αμοιβαιότητα. Έτσι, ρήτορας εξιδανικεύοντας την ηθική ακεραιότητα των συμπολιτών του, αποβλέπει να δημιουργήσει στη ψυχή τους συναισθήματα εθνικής υπερηφάνειας που τόσο είναι απαραίτητο τη δεδομένη στιγμή.

καί μόνοι...ὠφελοῦμεν : εδώ τονίζεται ακόμη περισσότερο η αλτρουιστική διάθεση των Αθηναίων. Είναι βέβαια δύσκολο να δεχθούμε ότι οι Αθηναίοι βοήθησαν πόλεις από καθαρά ιδεολογικούς λόγους και χωρίς συμφέρον, αν αντιπαραθέσουμε αρκετές περιπτώσεις σκληρότητας των Αθηναίων, κυρίως προς τους συμμάχους προκειμένου να εδραιώσουν την ηγεμονική τους θέση(Μυτιλήνη 428 π.χ., Μήλος 416 π.Χ). Οι πολιτικοί όμως είναι ανάγκη να δίνουν στις ενέργειές του ιδεολογική βάση, εφόσον ο λαός θέλει να πιστεύει πως το πολιτικό συμφέρον συμπίπτει με τις υποδείξεις της ηθικής.

Γενική θεώρηση

Το κεφάλαιο 40 αποτελεί ουσιαστικά το τελευταίο κεφάλαιο του επαίνου των τρόπων, αφού το 41 αποτελεί ανακεφαλαίωση αυτού. Εδώ καταδεικνύεται η ανωτερότητα των Αθηναίων σε πνευματικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της δομής του κεφαλαίου αλλά και ολόκληρου του Επιταφίου είναι η χρήση αντιθετικού λόγου. Μέσα στην

ίδια φράση αντιπαρά τίθενται έννοιες αντίθετες, στοιχεία αντιμαχόμενα που το ένα τονίζει εμφαντικά το άλλο. Ο τρόπος όμως της παράθεσής τους σε συνδυασμό με την ύπαρξη ποικίλων σχημάτων (ομοιοτέλεuto, ισοσυλλαβία, παρήχηση, χιαστό κ.λ.π.) συντελεί ώστε από τη διάσπαση της φράσης να επιτυγχάνεται η γεφύρωση των αντιθέτων και τελικά από την αντινομία να δημιουργείται αρμονία. Οι τρόποι του αντιθετικού λογισμού είναι : α) συγκριτική και υπερθετική κατηγορήση (αντίθεση του εγώ με το εσύ), β) αντίθεση ανάμεσα σε ένα θετικό και ένα αρνητικό κατηγορήμα (αντίθεση του τι είμαι και τι δεν είμαι), γ) αντιθετική-αντινομική κατηγορήση (εσωτερική αντίθεση ανάμεσα σε δύο θετικά κατηγορήματα).

Ερωτήσεις

1. Ποια αντίληψη είχε ο Περικλής για τον πλούτο; Πώς υλοποιήθηκε αυτή στο πολιτικό του πρόγραμμα;
2. Να αναλύσετε το περιεχόμενο των αντιθετικών συλλογισμών του κεφαλαίου.
3. Πώς αντιμετώπιζαν οι Αθηναίοι στην εποχή του Περικλή την *ἀπράγμονα ήσυχίαν*; Γιατί θεωρούσαν επιβεβλημένη τη συμμετοχή του πολίτη στα κοινά; Ποιο σχετικό νόμο είχε θεσπίσει ο Σόλωνας και με ποιο σκοπό;
4. Ποια η στάση της αρχαιότητας απέναντι στη χειρωνακτική εργασία και ποιο περιεχόμενο της δίνει ο Περικλής; Εξετάστε το θέμα διαχρονικά ως τις μέρες μας.
5. Με βάση τα λόγια του Περικλή να προσδιορίσετε το περιεχόμενο του ηρωισμού.
6. Να προσδιορίσετε τη διαφοράς των Αθηναίων έναντι των άλλων ως προς την ευεργετική διάθεση και την απόκτηση φίλων. Να κρίνετε τη θέση του Περικλή σε αυτό το θέμα.
7. Με βάση τα ιστορικά δεδομένα να κρίνετε τους ισχυρισμούς του Περικλή για ανιδιοτελή βοήθεια των Αθηναίων προς τους αδικομένους.